

Дмитро Тетеря, Валентина Білоусько (м. Переяслав-Хмельницький)

Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури

У статті аналізуються історія та етапи створення першого в Україні Музею трипільської культури, принципи його структури та функціонування. Висвітлюється роль М.І. Сікорського та Т.Г. Мовши у побудові музейної експозиції, яка презентує культуру ранніх землеробів.

Ключові слова: трипільська культура, музей, музейна експозиція, будівничі.

Сьогодні м. Переяслав-Хмельницький знай в Україні та за її межами як музейний центр. Фундатором переяславських музеїв є Герой України, патріарх музейної справи Михайло Іванович Сікорський, якому цього року виповнилося б 90 років. Численні та різнопланові музеї Переяслава-Хмельницького розповідають про історію України та Переяславської землі з найдавніших часів до сьогодення. Найдавніші періоди презентують експозиції Археологічного музею, Музею архітектури давньоруського Переяслава та Музею трипільської культури.

У створенні музейних експозицій Михайлу Івановичу допомагала значна когорта знаних музейників, вчених, краєзнавців, жителів міста. До цих сподвижників належить і Тамара Григорівна Мовша – археолог, музеєзнавець, лауреат премії імені Вікентія Хвойки. Саме вона та М.І. Сікорський стали ініціаторами створення першого в Україні Музею трипільської культури, який функціонує нині в складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Трипільська культура, що побутувала з кінця VI до початку III тис. до н.е., займає особливе місце у історії Східної Європи. Першовідкривачем культури є відомий дослідник-археолог Вікентій Хвойка. Назву вона отримала від с. Трипільля на Київщині, в околицях якого ним у 1896-1897 рр. були проведені археологічні розкопки та виявлені старожитності пов'язані з цим давнім народом. Про історію відкриття цієї самобутньої культури, господарство, побут, сакральні вірування давніх племен і розповідає експозиція Музею трипільської культури. Його відкриття у м. Переяславі-Хмельницькому відбулося 20 вересня 2003 р. Ідею про створення музейної експозиції М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша, як активісти Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, висловили ще на початку 90-х рр. XX ст. Їх активно підтримала голова Президії Київської обласної організації УТОПК Н.І. Булаєвська та краєзнавець, письменник В.Г. Дрозд [15, с. 181].

Ініціаторів створення музею, М. Сікорського та Т. Мовшу, об'єднувало, в першу чергу те, що вони все своє життя віддавали науковому пошуку, музейній справі. Вони намагалися не тільки вивчати, відкривати нові сторінки історії, а й передавати ці знання у доступній формі сучасникам та майбутнім поколінням через призму музейної експозиції. М.І. Сікорський зазначав: «Музей – геніальне винайдення і неоціненне надбання людства, без якого неможливо уявити собі

Сікорський М.І. на подвір'ї
Музею трипільської
культури (2007 р.)

майбутнім поколінням через призму музейної експозиції. М.І. Сікорський зазначав: «Музей – геніальне винайдення і неоціненне надбання людства, без якого неможливо уявити собі

світової культури. Важливе місце в цьому надбанні займають речові, документальні першоджерела відомостей про тисячі й тисячі подій, історій; людей в яких втілилися провідні ідеї минулого і сучасності, колективний геній народів, їх слава і гордість» [13, с. 11].

Доля звела цих двох людей у 70-ті роки ХХ ст. Михайло Іванович, у пошуках втілення нових ідей по музейному будівництву, часто відвідував Інститут археології АН України, де й познайомився з уже знаним на той час дослідником ранньоземлеробських племен Т.Г. Мовшею. У 1962-1980 рр. Тамара Григорівна досліджувала різночасові трипільські поселення біля с. Жванець (Хмельницька область), де в урочищах Щовб та Лиса Гора були виявлені унікальні археологічні об'єкти: оборонний вал і рови одного з найдавніших городищ Європи та комплекс гончарних горнів трипільського часу, відкривши цим один з перших виробничих гончарних центрів енеоліту [8, с. 233-234]. Ці відкриття стали справжніми науковими сенсаціями.

У 1974 р. в експедицію до Т.Г. Мовші на археологічні розкопки було направлено працівників Заповідника Г.М. Бузян, В.І. Слюсара, В.Ф. Воловика, І.І. Нестеренка, які активно включилися в дослідження давньої історії трипільських племен. Один із об'єктів знайдених на поселенні Жванець – рештки гончарної печі – було перевезено до м. Переяслава-Хмельницького і встановлено в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Тут також було зроблено реконструкцію трипільської площадки, за матеріалами розкопок одного із жител.

Та на цьому інтерес до такої яскравої, самобутньої трипільської культури не припинився. Як наслідок була висловлена думка про створення музейної експозиції, яка б висвітлювала історію ранньоземлеробських племен. Наукове обґрунтування та структуру Музею трипільської культури М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша представили на Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила у Кам'янці-Подільському у жовтні 1991 р. [14].

Новостворений музей планувався одним із складових об'єктів туристичного маршруту (своєрідне «археологічне кільце Наддніпрянщини»), куди мали увійти майбутні музеї та музейні комплекси в сс. Трипілля, Халеп'я, Витачів, Ржищів, Черняхів, а також існуючі експозиції Канева та Переяслава-Хмельницького. За

Справа наліво: Якименко І.П., голова м. Переяслава-Хмельницького (2006-2010 рр.), Сікорський М.І., Кірієнко В.І. в Музеї трипільської культури (2006 р.)

рекомендацією Т.Г. Мовші експозицію Музею трипільської культури було вирішено створити у с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської області. Тут у 1930-х роках відбувалися розкопки двох поселень, досліджуваних у свій час ще В.В. Хвойкою, – Коломийщина І та Коломийщина ІІ. Внаслідок розкопок Трипільської експедиції (1934-1939 рр.) поселення стали еталонними для подальшого вивчення культури давнього народу. Нова застосована Трипільською експедицією методика розкопок великими площами дала змогу на трипільському поселенні в ур. Коломийщина І дослідити на площі 13000 кв. метрів рештки 39 жител та прослідкувати структуру забудови давнього поселення – житла на поселенні розміщувалися двома концентричними колами [12, с. 26-27].

За ініціативи М.І. Сікорського та Т.Г. Мовші у 1992 р. було організовано експедицію Заповідника під керівництвом Г.М. Бузян, яка дослідила рештки житла на поселенні Коломийщина ІІ, а матеріали з розкопок поповнили трипільську колекцію знахідок із цього регіону [6]. До вивчення пам'яток Дніпровського Правобережжя долучилось багато дослідників, які внесли значний вклад у вивчення трипільських поселень на цій території: М. Макаренко, В. Козловська, С. Магура, Т. Пассек, Є. Кричевський, В. Петров,

М. Макаревич, Т. Білановська, В. Ільїнська, С. Бібіков, Т. Мовша, М. Шмаглій, С. Рижов, М. Відейко та ін. [4, с. 9].

З липня 1990 р. Тамара Григорівна була зареєстрована до штату Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, а із 31 січня 1991 р. призначена завідувачкою його нового науково-дослідного відділу – Музей трипільської культури. У с. Халеп'я було відряджено фотографа Заповідника В.Ф. Воловика та завідувача відділом народних музеїв В.П. Мироненко для фіксації краєвидів на місцях розкопок трипільських поселень та для збору експонатів. Ознайомилися з місцевістю й київські художники, яким замовили картини-реконструкції господарських занять і побуту трипільців та портрети визначних дослідників Трипілля.

Ідею створення таких художніх робіт подала Т.Г. Мовша. Вона розробила теми сюжетів, визначила перелік учених-археологів, консультувала художників – В. Мищенко, О.Г. Карнаухову, В.В. Босенко, В.І. Васянович, також активно збирала матеріали в архівах Інституту археології Академії наук України, листувалася зі своїми колегами, збирала спогади місцевих жителів, які ще пам'ятали довоєнні розкопки.

Музей у с. Халеп'є було відкрито в серпні 1992 року. Згодом, у зв'язку з економічними труднощами, музейну експозицію в 1999 р. було вирішено перенести до м. Переяслава-Хмельницького. Ухвалення такого рішення опиралося на відкриття на Переяславщині протягом 1994-2000 рр. археологічною експедицією Переяславського заповідника під керівництвом Г.М. Бузян ряду поселень трипільської культури. Зокрема, поблизу міста, в ур. Ялова Долина, біля сіл Веселе (піщаний кар'єр), Циблі (ур. Узвіз), Гребля [1, с. 70-73]. Фактично була відкрита нова локальна група трипільського населення на Лівобережжі Дніпра і, таким чином, ця територія з повним правом включена до основного регіону розповсюдження Трипілля. Представницькі археологічні колекції з місцевих пам'яток та з пам'яток багатьох районів України дали змогу значно розширити та вдосконалити експозицію. Масштабні археологічні розкопки протягом кількох польових сезонів було проведено на поселенні Крутуха-Жолоб на західній околиці Переяслава-Хмельницького [3, с. 16-18], відкритому в 1969 р. археологічною експедицією ІА АН України очолюваної В. Круцом [7] та поблизу с. Циблі (ур. Узвіз) [2]. У результаті цих

Т.Г. Мовша
на розкопках
Мізинської
пізньопалеолітичної
стоянки.
(1955 р.)

Т.Г. Мовша
на розкопках
поселення
Солончени
(1959 р.)

робіт вивчено залишки п'яти наземних жител на першому та решток одного – на другому поселенні [5]. Проведені дослідження дали змогу встановити розміри поселень, їх планіграфію, характер культурного шару та зібрати значну кількість речових матеріалів.

Вагому допомогу у формуванні трипільської збірки Заповідника надали співробітники Інституту археології Академії наук України, колеги із інших музеїв: М.М. Шмаглій (поселення Коновка), Л.Ю. Поліщук із Одеського археологічного музею (поселення Черкасів Сад), В.О. Косаківський із Вінниці (поселення Чечельник), О.О. Якубенко (Київ, НМІУ), В. Захарьев із Хмельницького, який передав частину матеріалів своїх розвідок, А.П. Савчук (матеріали Лівобережжя Дніпра) та ін.

У 2000 р. археологи Заповідника приступили до побудови нової експозиції. Наукова концепція музею була вдосконалена Т.Г. Мовшею, а структура та тематико-експозиційний план були розширені і значно доповнені завідувачкою археологічного відділу Г.М. Бузян. В побудові експозиції взяли участь науковці Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло, М.В. Роздобудько, В.М. Білоусько, реставратор Д.І. Нечипоренко.

У новоствореній експозиції втілений новий підхід до історичного розуміння ролі давньо-землеробського населення у розвитку різних етнічних груп на території України у кінці VI – на початку III тис. до н.е. Ситуаційним і кардинальним у ньому на сьогодні є понятійна система двох надзвичайно яскравих явищ – Трипілля і Кукутені (ранньоземлеробські племена на території Румунії). У світлі сучасних методологічних розробок Трипілля-Кукутені розглядається як спільнота, яка в соціологічному аспекті

складається з ряду культур або етнокультурних груп близьких за походженням, що тісно взаємодіють між собою, і є унікальними на рівні племінних структур. Відомі нам джерела несуть інформацію не взагалі про населення Трипілля-Кукутені, а про певний етнос, конкретних людей, що жили в тому чи іншому екологічному середовищі, маючи різні типи економіки, різні зв'язки з чужорідними культурами, що й спробували відобразити у експозиції її автори. У трипільсько-кукутенській спільноті виділяється декілька культур або етнокультурних груп, кожна з яких відображає специфічні особливості розвитку того регіону, який займала, має свої витoki, лінії розвитку, свої специфічні культурні традиції, час формування та зникнення з історичної арени [10]. Культури поділяються на локальні групи та типи пам'яток. Такий поділ знайшов своє вирішення у структурі музею.

Структурно музей складається з десяти розділів та виставки, присвяченої історії досліджень та дослідникам трипільської культури, де окремий розділ присвячено першовідкривачу Трипілля Вікентію Хвойці. Представлені матеріали з пам'яток декількох етнокультурних та локальних груп трипільсько-кукутенської спільноти, виділених у свій час Т.Г. Мовшею: петренської, шипенецької, чечельницької, томашівської, коломиїщинської, лукашівської, косенівської, жванецько-бринзенської, касперівської [9; 11].

В експозиції музею представлено більше 500 артефактів, які походять з пам'яток більшості регіонів розповсюдження трипільської культури. Вони розповідають про господарство, ремесла, побут та культуру давніх землеробських племен, які проживали на території майже всієї Правобережної та, частково, Лівобережної України з

Бінокле-
подібний
виріб
(IV тис.
до н.е.)

Глек
(IV тис.
до н.е.)

кінця VI до початку III тис. до н.е. Демонструються рідкісні знахідки з кількох кам'яних майстерень, виявлених у Подністров'ї на поселеннях Ломачинці, Лоївці, Теремці, Жванець, які висвітлюють процес переробки кременю та виготовлення знарядь з нього. Гончарство репрезентують матеріали унікального комплексу гончарних печей та майстерні, досліджених на поселенні у с. Жванець на Хмельниччині. Привертають увагу предмети ткацького ремесла: керамічні грузила, пряслиця від веретен, відбитки тканин на денцях посудин, кістяні голки та проколки, які походять з поселень Жванець-Щовб, Грим'ячка, Непоротове, Білий Камінь-Стіна, та відтворення вертикального ткацького верстата найдавнішої конструкції з використанням глиняних важків-відтяжок. Мають особливу наукову цінність та приваблюють своєю оригінальністю та художніми якостями антропоморфні керамічні скульптурки, які носили культовий характер і використовувались в магічних обрядах. Про сакральний світ давнього населення України розповідають унікальні культові предмети: біноклеподібний виріб та зооморфна посудина з поселення Косенівка, модельки житла та саночок з поселення Доброводи, реалістична антропоморфна пластика з поселень Крутуха-Жолоб та Грим'ячка, фрагмент модельки житла з Добровод, моделька саночок з Юрківки, біноклеподібна та зооморфна посудина з Косенівки, кістяна бойова сокира й глиняні „шаблони” зі Жванця, зерновик з антропоморфними зображеннями з поселення Гребені тощо. Демонструються рідкісні фотографії розкопок, зібрані найцікавіші реконструкції виробничих процесів, ремесел, найдавніших верстатів, виконані в різний час дослідниками. Представлені оригінальні карти розповсюдження трипільської та суміжних культур на території України, виконані Мовшею Т.Г., що дозволяє уявити масштабну історичну ситуацію в часи становлення суспільств з відтворюючим господарством.

Загалом в музеї представлено близько 40 пам'яток трипільської культури різних регіонів України: Подніпров'я (поселення Халеп'я-Коломийщина I та II, Верем'я, Жуківці, Трипілля, Щербанівка, Стритівка, Стайки, Юшки, Черняхів, Ржищів, Гребені, Переяслав, Комуна, Веселе, Гребля, Циблі, Козинці), Побужжя (Чечельник, Черкасів Сад, Доброводи, Сушківка, Юрківка, Косенівки, Аполянка), Подністров'я

(Велика Слобідка, Ломачинці, Лоївці, Міцівці, Коновка, Жванець-Щовб та Лиса Гора, Бакота, Грим'ячка, Непоротове, Великий Жванчик, Мала Кужелівка).

Музей як один з науково-дослідних відділів НІЕЗ «Переяслав» проводить експедиційну, виставкову, екскурсійну та краєзнавчу роботу. Щороку до ювілеїв видатних дослідників-археологів влаштовуються виставки – до 85-річчя та 90-річчя з дня народження Т.Г. Мовші, 100-річчя С.М. Бібікова, 110-річчя Т.С. Пассек, виставку та вечір пам'яті до 100-річчя з дня народження українського археолога, поета та політичного діяча О.О. Кандиби (Ольжича). У 2012 р. було проведено музейні читання «Археолог та музеєзнавець Т.Г. Мовша». Особливою популярністю музейні старожитності користуються у школярів та студентів, а також у науковців, які цікавляться проблемами археологічної науки взагалі та трипільської культури зокрема.

Пріоритетними напрямками подальшого удосконалення та розширення експозиції Музею трипільської культури є використання нових матеріалів та розробок у галузі трипіллязнавства. Поруч із оригінальними старожитностями давніх землеробів у музейній експозиції чільне місце мають зайняти науково обґрунтовані реконструкції, які є досить звичним та поширеним явищем у музейній практиці сьогодення. У перспективі планується створення нового розділу присвяченого домобудівництву трипільських племен. Основою для цього мають стати результати досліджень залишків жител на поселенні Крутуха-Жолоб. На цих матеріалах можливе відтворення в експозиції частини інтер'єру трипільського житла. На основі нових даних буде розширено розділ про дослідників трипільсько-кукутенської спільності. Основою для наповнення музейної експозиції та створення нових тем має стати організація та проведення експедицією НІЕЗ «Переяслав» нових археологічних розкопок, в першу чергу, на трипільських пам'ятках Переяславського Лівобережжя.

Тож завдяки наполегливій, самовідданій праці таких будівничих музеїв як М.І. Сікорський та Т.Г. Мовша з'явився перший в Україні Музей трипільської культури, який разом з іншими музеями НІЕЗ «Переяслав» нині прославляє Переяславщину. Ми ж повинні цінувати, зберігати та примножувати переяславський музейний скарб, залишений нам у спадок такими безкорисливими людьми.

Джерела та література

1. Бузян Г. Н. Новые поздне трипольские памятники на территории Левобережья Днестра. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – С. 70-73.
2. Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Циблі-Узвіз. // Наукові записки з української історії. – Вип. VIII. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 16-18.
3. Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди». – м. Збараж, 2001.
4. Бузян Г.М., Білоусько В.М., Тетеря Д.А. Історія створення та перспективи вдосконалення експозиції Музею трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 9-16.
5. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького. // АБУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 59-60.
6. Бузян Г.М., Якубенко О., О. Дослідження трипільського поселення Коломийщина II 1992 р. // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 17-26.
7. Круц В.А., Максимов Е.В. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 году. – НА ІА НАНУ, 1969/1.
8. Мовша Т.Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі. // СА. – 1971. – № 3. – С. 228-234.
9. Мовша Т. Етнокультурні процеси в Середній Наддніпряниці (IV – перша половина III тис. до н.е.) // Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1991. – С. 21-25.
10. Мовша Т.Г. Культури трипольско-кукутенської общности // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції. – Одеса, жовтень 1989. – К.: Наукова думка. – С. 146-147.
11. Мовша Тамара. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи / до проблеми виділення культур/. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССХХV. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 24-58.
12. Пассек Т.С. Трипільська культура. – К., 1941. – 84 с.
13. Сікорський М.І. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» // Культура. Історія. Традиції. – №2. – К., 2003. – С. 4-11.
14. Сікорський М.І., Мовша Т.Г. Музей трипільської культури в с. Халеп'є // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» /жовтень 1991/. Тези доповідей та повідомлень. – Київ – Кам'янець-Подільський. – С. 510-512.
15. Тетеря Д.А., Білоусько В.М. Музей Трипільської культури у м. Переяславі-Хмельницькому: сучасний стан та перспективи розвитку. // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження / Колективна монографія. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – С. 180-187.

Дмитрий Тетеря, Валентина Білоусько

**Михаил Сикорский и Тамара Мовша –
создатели первого в Украине Музея трипольской культуры**

В статье рассматриваются история и этапы создания первого в Украине Музея трипольской культуры, принципы его структуры и деятельности. Показана роль М.И. Сикорского и Т.Г. Мовши в создании музейной экспозиции, которая представляет культуру древних земледельцев.

Ключевые слова: трипольская культура, музей, музейная экспозиция, создатели.

Dmytro Teteria, Valentyna Bilousko

**MIKHAYLO SIKORSKYI AND TAMARA MOVSHA –
CREATORS OF THE FIRST MUSEUM OF TRIPILLIAN CULTURE IN UKRAINE**

History and stages of the creation of the first museum of Tripillian culture in Ukraine, principles of its structure and functioning are analyzed in this article. The role of M.I. Sikorskyi and T. Movsha in the creation of museum exhibition that associated with the culture of early farmers is highlighted.

Key words: Tripillian culture, museum, museum exhibition, creators.